

ДОКТРИНА У СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

ПРИ РОЗГЛЯДІ ПОЗОВУ ПРО ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ОСПОРЮВАНОВОГО ПРАВОЧИНУ СУДОМ ПОВИННО ВИРІШУВАТИСЯ ПИТАННЯ ПРО СПРОСТУВАННЯ ПРЕЗУМПЦІЇ ПРАВОМІРНОСТІ ПРАВОЧИНУ*

<...>

Джерела права та акти їх застосування. Оцінка аргументів учасників справи і висновків попередніх судових інстанцій

Причиною виникнення спору зі справи стало питання щодо наявності/відсутності підстав для визнання недійсним контракту від 02.11.2011 № 1219 з підстави, передбаченої частиною третьою ст. 228 ЦК України. У касаційній скарзі позивач, керуючись приписами п. 3 ч. 2 ст. 287 ГПК України, зазначає про відсутність висновку Верховного Суду щодо застосування приписів ст. 228 ЦК України у подібних правовідносинах. При цьому, обґрунтовуючи свою позицію у справі, скаржник посилається, зокрема, також і на ч. 1 та 2 ст. 228 ЦК України, аналізує термін “публічний порядок” і підстави для визнання правочину таким, що його порушує.

Касаційне провадження у справах залежить виключно від доводів та вимог касаційної скарги, наведених скаржником і які стали підставою для відкриття касаційного провадження. При цьому самим скаржником у касаційній скарзі з огляду на принцип диспозитивності визначаються підстава, вимоги та межі касаційного оскарження, а тому тягар доказування наявності підстав для касаційного оскарження, передбачених, зокрема, п. 3 ч. 2 ст. 287 ГПК України (що визначено самим скаржником), покладається на скаржника.

Стаття 14 ГПК України визначає принцип диспозитивності господарського судочинства та встановлює, що *суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках.*

Звертаючись до суду у цій справі, позивач посилався на ст. 4, 162, 164 ГПК України, підпункт 20.1.30 п. 20.1 ст. 20 Податкового кодексу України, ст. 203, 215, ч. 3 ст. 228 ЦК України та просив визнати контракт недійсним. Верховний Суд зазначає, що відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку.

Згідно зі ст. 16 ЦК України визнання правочину недійсним є одним із передбачених законом способів захисту цивільних прав та інтересів,

* Витяг із Постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 серпня 2023 р. у справі № 910/5958/20 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/113203817>> (дата звернення: 25.10.2023).

а загальні вимоги щодо недійсності правочину передбачені ст. 215 цього ж Кодексу. Так, відповідно до ч. 1 ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч. 1, 3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу.

Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлено законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається (ч. 2 ст. 215 ЦК України). *Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, установлених законом, такий правочин може бути визнано судом недійсним (оспорюваний правочин) (ч. 3 ст. 215 ЦК України).*

Нікчемний правочин є недійсним у силу прямої вказівки закону за фактом наявності певної умови (обставини). Натомість оспорюваний правочин ЦК імперативно не визнає недійсним, допускаючи можливість визнання його таким у судовому порядку на вимогу однієї зі сторін або іншої заінтересованої особи, якщо в результаті судового розгляду буде доведено наявність визначених законодавством підстав недійсності правочину в порядку, передбаченому процесуальним законом.

При цьому оспорюваний правочин є вчиненим, породжує юридично значущі наслідки, обумовлені ним, й у силу презумпції правомірності правочину за ст. 204 ЦК України вважається правомірним, якщо не буде визнаний судом недійсним.

Таким чином, при вирішенні позову про визнання недійсним оспорюваного правочину підлягають застосуванню загальні приписи ст. 3, 15, 16 ЦК України, які передбачають право кожної особи на судовий захист саме порушеного цивільного права. Статтею 15 ЦК України визначено, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства.

Згідно з ч. 1 ст. 4 ГПК України право на звернення до господарського суду в установленому цим Кодексом порядку гарантується. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи у господарському суді, до юрисдикції якого вона віднесена законом. Реалізуючи передбачене ст. 55 Конституції України, ст. 4 ГПК України право на судовий захист, звертаючись до суду, особа вказує в позові власне суб'єктивне уявлення про порушене право чи охоронюваний інтерес та спосіб його захисту.

Відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість

будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Водночас зазначені норми не означають, що кожний позов, поданий до суду, має бути задоволений. *Якщо позивач не довів порушення його права чи безпосереднього інтересу, в позові слід відмовити.* <...>

Аналіз наведених норм свідчить про те, що підставою для звернення особи до суду є наявність у неї порушеного права та/або законного інтересу. Таке звернення здійснюється особою, якій це право належить, і саме з метою його захисту. Відсутність обставин, які підтверджували б наявність порушення права та/або законного інтересу особи, за захистом якого вона звернулася, є підставою для відмови у задоволенні такого позову.

Особа, яка звертається до суду з позовом, вказує у позові власне суб'єктивне уявлення про її порушене право та/або охоронюваний інтерес та спосіб його захисту. У свою чергу, суд має перевірити доводи, на яких ґрунтуються заявлені вимоги, у тому числі, щодо матеріально-правового інтересу у спірних відносинах.

Оцінка предмета заявленого позову, а відтак наявності підстав для захисту порушеного права та/або інтересу позивача, про яке ним зазначається в позовній заяві, здійснюється судом, на розгляд якого передано спір, крізь призму оцінки спірних правовідносин та обставин (юридичних фактів), якими позивач обґрунтовує заявлені вимоги <...>.

У справі, що розглядається, Служба звернулася до суду з позовом до Товариства та Компанії про визнання недійсним контракту саме на підставі ч. 3 ст. 228 ЦК України. При цьому, суди попередніх інстанцій встановили, що позивач у справі – Служба не є стороною зазначеного контракту.

В обґрунтування наявності порушеного цивільного права (інтересу) позивач зазначив про те, що контракт був укладений внаслідок дій злочинної організації з метою реалізації єдиного злочинного плану по заволодінню коштами акціонерного товариства “НАК ‘Нафтогаз України’”, у зв’язку з чим спірний правочин, на його думку, підлягає визнанню недійсним.

Проте суд першої інстанції (з висновками якого щодо правильності оцінки обставин та доказів у справі погодився й суд апеляційної інстанції) встановив, що позивач не довів наявності у нього іншого порушеного права, аніж виникнення за контрактом обов’язку з відшкодування АТ “ДАТ ‘Чорноморнафтогаз’” податку на додану вартість за рахунок коштів Державного бюджету.

Водночас ЦК України визначає правочин як дію особи, спрямовану на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків, шляхом укладання правочинів суб’єкти цивільних відносин реалізують свої правомочності, суб’єктивні цивільні права за допомогою передачі цих прав іншим учасникам.

Одним із способів захисту *цивільних прав та інтересу* є визнання правочину недійсним (п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК України).

Відповідно до ст. 16, 203, 215 ЦК України для визнання судом оспорюваного правочину недійсним необхідним є:

пред'явлення позову однією із сторін правочину або іншою заінтересованою особою; наявність підстав для оспорювання правочину;

встановлення, *чи порушується (не визнається або оспорується) суб'єктивне цивільне право або інтерес особи, яка звернулася до суду.*

<...>

Вимоги заінтересованої особи, яка в судовому порядку домагається визнання правочину недійсним, спрямовані на приведення сторін недійсного правочину до того стану, який саме вони, сторони, мали до вчинення правочину. Власний інтерес заінтересованої особи полягає в тому, щоб предмет правочину перебував у власності конкретної особи чи щоб сторона (сторони) правочину перебувала у певному правовому становищі, оскільки, від цього залежить подальша можливість *законної реалізації заінтересованою особою її прав* <...>.

Свобода договору, яка передбачає, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору, і свобода підприємницької діяльності, яка полягає у самостійному здійсненні без обмежень будь-якої підприємницької діяльності, не забороненої законом, є ключовими засадами цивільного права та господарського права, закріпленими у ст. 3, 627 ЦК України, ст. 6, 43 ГК України. Визнання договору недійсним за позовом третьої особи, не сторони договору, є суттєвим втручанням держави у зазначені принципи і порушений інтерес особи має бути таким, що вимагає такого втручання і таке втручання має бути єдиним можливим способом виправлення правової ситуації. <...>

Отже, крім учасників правочину (сторін договору), позивачем у справі про визнання недійсним правочину може бути будь-яка заінтересована особа, *чій права та охоронювані законом інтереси порушує цей правочин.* <...>

Водночас у постанові Верховного Суду у складі об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 27.01.2020 у справі № 761/26815/17 міститься висновок про те, що недійсність правочину, договору, акта органу юридичної особи чи документу, *як приватно-правова категорія, покликана не допускати або присікати порушення цивільних прав та інтересів або ж їх відновлювати. По своїй суті ініціювання спору про недійсність правочину, договору, акта органу юридичної особи чи документу не для захисту цивільних прав та інтересів є недопустимим.*

Таким чином, у господарському провадженні особами здійснюється реалізація права на захист *їх цивільних прав* за допомогою способів захисту.

Виходячи з наведених норм, при розгляді позову про визнання недійсним оспорюваного правочину судом повинно вирішуватися питання про спростування презумпції правомірності правочину та має бути встановлено не лише наявність підстав, з якими закон пов'язує визнання правочину недійсним, але й чи було порушене цивільне право або інтерес особи, за захистом якого позивач звернувся до суду, яке саме право (інтерес) порушене та в чому полягає порушення.

Крім того, колегія суддів враховує, що особа, яка звертається до суду з позовом про визнання недійсним договору (чи його окремих положень), повинна довести конкретні факти порушення її майнових прав та інтересів, а саме: має довести, що її права та законні інтереси безпосередньо порушені оспорюваним договором і в результаті визнання його (чи його окремих положень) недійсним майнові права заінтересованої особи буде захищено та відновлено.

При цьому відсутність порушення прав та законних інтересів позивача є самостійною, достатньою підставою для відмови у позові <...>.

Поряд з цим у названих постановках Верховного Суду також відзначено, що у разі з'ясування обставин відсутності порушеного права позивача (що є самостійною, достатньою підставою для відмови у позові), судам не потрібно вдаватися до оцінки спірного правочину на предмет його відповідності положенням законодавства.

Відмовляючи у задоволенні позову, місцевий господарський суд, з яким також погодився й апеляційний господарський суд, з'ясувавши що: Служба, не будучи стороною контракту від 02.11.2011 № 1219, заявила позовні вимоги про визнання контракту недійсним, але при цьому не просила застосувати наслідки недійсності правочину – двосторонню чи односторонню реституцію; на стадії, коли укладений в результаті закупівлі договір є виконаним, вимога про визнання такого договору недійсним, без вирішення судом питання про застосування правових наслідків такої недійсності, не є ефективним способом захисту, позивач не довів наявності у нього іншого порушеного права, аніж виникнення за контрактом обов'язку з відшкодування АТ "ДАТ "Чорноморнафтогаз" податку на додану вартість за рахунок коштів Державного бюджету, в той час як державні інтереси не будуть захищені, а навпаки – створюється ризик їх подальшого порушення, – дійшли висновку, що визнання недійсним вже виконаного договору (контракту) не відновить порушені права та інтереси позивача, відповідно позивачем обрано неналежний спосіб захисту права, що є підставою для відмови у позові.

Водночас Верховний Суд зазначає, що встановивши те, що оспорюваний правочин не порушує прав і законних інтересів позивача, суди попередніх судових інстанцій необґрунтовано вдалися також й до перевірки ефективності обраного позивачем способу захисту та правової оцінки

ПРИ РОЗГЛЯДІ ПОЗОВУ ПРО ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ОСПОРЮВАНОВОГО ПРАВОВИНИ СУДОМ ПОВИННО...

по суті спору, встановлення обставин наявності/відсутності підстав для визнання контракту недійсним, і не врахували того, що встановлена ними відсутність порушення прав та законних інтересів позивача є самостійною, достатньою підставою для відмови в позові <...>.

Таким чином, вирішуючи спір, суди попередніх судових інстанцій дійшли у цілому правильних висновків про відмову в задоволенні позову, проте неправильно застосували приписи ст. 5, 14 ГПК України, здійснивши оцінку обраного позивачем способу захисту *відсутнього у нього порушеного права (інтересу)* та правову оцінку по суті спору. Отже, в межах заявлених позовних вимог, встановивши, що позивач не довів наявності у нього іншого порушеного права (інтересу), аніж виникнення за контрактом обов'язку з відшкодування АТ "ДАТ "Чорноморнафтогаз" податку на додану вартість за рахунок коштів Державного бюджету, у задоволенні позову належало відмовити *виключно з підстав відсутності порушення цивільних прав та законних інтересів позивача.*

<...>